

XURŞİDBANU NATƏVAN

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ən ziyalı və ən dəyərli xanımlarından biri də Şuşada doğulmuş, ata tərəfdən Pənahəli xanın nəticəsi, ana tərəfdən isə Cavad xanın nəvəsi Xurşidbanu Natəvandır (1832-1897).

Mir Möhsün Nəvvab bu olduqca dəyərli şairəni xüsusi hörmət və ehtiramla: “Möhtərəmə və möhtəşəmə Natəvan”, - ünvanı ilə yad etmişdir.

Xurşid Banu bəyim rəhmətlik Mehdiqulu xan ibn İbrahim Xəlil xan ibn Pənah xan Cavanşirin qızıdır. Qarabağın Şuşa şəhərində anadan olub, ləqəbi Natəvandır. Beyt:

Qoy onun günəş camalı,
Xoşbəxtlik bürcündə aydan-aya, ildən-ilə parlasın.

“O, həmişə səxavət və xeyriyyə mənbəyi olan hörmətli nəsil və əcdadı kimi ehsanlar vermişdir. Xüsusilə 1291-ci ildə (miladi 1874-75) Şuşa şəhəri əhalisi üçün verdiyi ehsan ondan ibarətdir ki, şəhərin qərb hissəsindən uzaq məsafədən çox böyük çətinliklərlə və çox ağır xərclə sərin və şirin su çəkdirib, şəhərin şimal hissəsindən (Şuşaya) daxil edib. Suyu saxlamaq üçün böyük və möhkəm bir anbar tikdirib. Şəhər əhalisinin istirahət və gəzintisi üçün bir bağ saldırdı. Cənnətdə olduğu kimi ağacların və güllərin dibindən gecə-gündüz su axır”.

Bunu da unutmaq olmaz ki, Natəvan, “Bibiheybət” ziyarətgahına, yəni İmam Rza əleyhəssalamın bacısı Həkimə xanım ziyarətgahına, övladı olsun deyə, nəzir edərək yol çək-dirmişdir. Ana olandan sonra Natəvan nəzir elədiyi kimi kör-pəsini qollarının üstünə götürərək yeni çəkdiyi yolla, uzun bir yol qət edərək ziyarətgaha gəlmişdir (Bax: 34, 39).

Göründüyü kimi, Natəvanın xeyriyyəçiliyini, xeyirxahlığını, saleh əməllərini saymaqla qurtaran deyil. Lakin onun bütün bu nəcib işlərini görməyənlər, sadəcə, şairəyə böhtanlar atmış, qaralar yaxmış, hətta Qasım bəy Zakiri onunla ünsiyyət bağladığına, onun yaratdığı “Məclisi-üns”də iştirak etdiyinə görə tənqid etmişdir.

Lakin əsil İslami dəyərlərə bağlı olan Xurşudbanu Natəvan heyrətamiz zəkası, ziyası, mədəniyyəti, savadı, xeyirxahlığı, səxavəti, kasıb-kusubun qeydinə qalması, miskin insanlara əl tutması, gənclərin savadlanması üçün çalışması, xalqın gün-güzəranının, rifahının yüksəlməsinə görə sonuncu qəpiyini belə xərcləməsi, eyni zamanda nümunəvi isməti ilə öz timsalında bir müsəlman qadınının hansı məziyyətlərə, hansı yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, nəcib sifətlərə malik olduğunu göstərir.

Natəvan nümunəvi bir qadın olaraq dərin savadı, mükəmməl elmi ilə münafiq “din xadimlərinə”, yəni din pərdəsi altında min hoqqadan çıxan şarlatanlara ağır zərbə vurmuşdur. Böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundovun bu cür bir qadına nisbətən ögey münasibət bəsləməsi və şaiyələrə uyub böhtan atması insanı həqiqətən də çox təəcübləndirir.

Artıq qeyd etdik ki, Natəvan Mehdiqulu xanın qızı, rus işğalçılarına qarşı rəşadətli mübarizə aparmış, lakin ermənilərin xəyanəti nəticəsində Gəncə qalasında şəhid olmuş Gəncə xanı igid Cavad xanın nəvəsi idi. Yəni Natəvanın əsli-nəsl, soyu-kökü xan idi. Bu da öz növbəsində onun xanım-xatun, yəni kübar bir qadın olmağına vəsilə olmuşdu.

“Məclisi-üns” ədəbi məclisinin fəal üzvü olan İskəndər bəy Rüstəmbəyovun Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan məcmuəsindən bu dövrdə Azərbaycanda, eyni zamanda Qarabağdakı ədəbi mühitin real mənzərəsi ilə tanış ola və Natəvan haqqında çox dəyərli məlumat əldə edə bilirik: “Bu əsr

ədəbiyyatın üç qrup ətrafında təmər etdiyini qeyd etmək lazımdır. Bunlardan biri məhəlli klassizmi davam etdirən Qasım bəy Zakir ilə Məhəmməd bəy Aşiq ətrafında qərar tutur. İkinci qrupa Mirzə Fətəli Axundzadənin qərbi fikirləri və nəsrçiliyi ilə inkişaf imkanı tapan cərəyan tərəfdarları daxil idi. Üçüncü qrup “Məclisi-üns” şairlərindən təşkil olub qəzəlciliyi lirizmi incəltməyə çalışanlardır. Bu son qrupun nümayəndəsi Natəvan xanımdır. Seyid Əzim Şirvani və məsləkdaşları isə bu cərəyanlar arasında qalmaqla bərabər xüsusi bir üsyançılıq ilə köhnə zəncirləri qırmaq fikrində idi. Natəvanın nüfuzu digər iki cərəyan tərəfdarlarından qat-qat qüvvətli idi” (56,164).

Natəvan bədii yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində başlamış və Füzuli ənənələrinin davamçısı olmuşdur. Yaradıcılığının başlıca keyfiyyətləri səmimi lirika, təbiət gözəlliklərini və insanın könül dünyasını poetik vasitələrlə təsvir etməkdir. Natəvan poetik qəlibləri, bədii ifadə vasitələrini heç vaxt pozmamış və bütün yaradıcılığını bunların üstündə kökləmişdir. Şairənin qəzəlləri təkcə eşqi tərənnüm etmir. Məsələn, onun “Ey dust”, “Xudahafiz” rədifli qəzəllərində ara qızıdırən yaramaz adamın riyakar əməlləri pislənir, şairə oxucularını ehtiyatlı olmağa səsleyir. O, bir sıra qəzəllərində təbiət gözəlliklərini tərənnüm etmişdir. Şairin “Gülüm”, “Bül-bül”, “Bənövşə”, “Qərənfil” və sairə kimi qəzəlləri bu səpkidədir.

Natəvanın yaradıcılığı əsasən qəzəl ənənəsi ilə böyüyüb formalaşmışdır. Şairə dahi Füzulinin lirik üslubunu sədaqətlə davam etdirmişdir. Onun qəzəlləri qəlbə, ruha yatan, könül oxşayan qəzəllərdir. Şairə heç zaman vəzn ölçülərindən kənara çıxmamış, hər şeyi yerli-yerində işlətməmiş, özünün bakirə hissələrini qəzəlin qəlbində əks etdirməyi məharətlə bacarmışdır:

Zəmanə saldı əcəb möhnəti- mələlə məni,
O mahrüdən uzaq verdi qəm zəvalə məni.

Tükəndi tabü-təvan, ey xudayi-ləmyəzəli,
Ya tez canımı al, ya yetir vüsalə məni.

Sənə nə qədər dedim: Rəhm qıl mənə, getmə,
Gəl, indi gör ki, fəraqın salıb nə halə məni!

Nə vaxtdək qəmi-hicrində ahu-zar çəkim?
Tərəhhüm eylə, gətir sən də xəyalə məni (46, 188).

Şairənin şeir dili müasirlərindən fərqlənir. Onun şeiriyyətinə ərəb-fars tərkibli sözlər demək olar ki, yoxdur. Şairə üslub və dil baxımından əsərlərini elə bir şəkildə biçmişdir ki, sanki öz zəmanəsi üçün deyil, gələcək nəsillərin rahat oxuyub anlaması, hətta uşaqların belə başa düşəcəyi şəkildədir. Bundan əlavə, şairənin lirikasında bir həzinlik, hüzn duyulur, onun qəzəlləri insanı kövrəldir, dərindən düşündürür və qəlbini ehtizaza gətirir.

Natəvanın lirik əsərlərində bədii emosionallıq çox güclüdür. Şairə şeirlərini gözəl və mislisiz həyat lövhələrinə çevirmişdir.

Məlumdur ki, lirik şeirlər yüksək bir fikrin, nəcib bir duyğunun şairəyə bir ifadəsidir. Bundan əlavə, şeir şairin qəlbini, ruhunun göstəricisidir. Natəvanın poeziyası eşq xəmiri ilə yoğrulmuşdur. Bu səbəbdən də oxucusunu günahsız, xətasız, eyibsiz, qusursuz, saf, təmiz, yalnız eşqlə ehtiva olunan bir aləmə aparır:

O müjgani siyəhnukin xədəngi yarə bənzətdim,
Xətadır çeşmi-məsti, ahuyi-tatarə bənzətdim.

Gözüm mərdümləri sərməst olub, tökmək dilər qanım,
Düzübdür bir tərəf peykan, əcəb xunxarə bənzətdim.

Çəkilməmiş guşəyə bülbül, fəğanü nalələr eylər,
Düşən gül üstə damə, əndəbani-zarə bənzətdim.

(47, 187).

Şairənin üslubu sadədir. Lakin bu sadəlik lüğəti mənada deyil, poetik mənada. Çünki üslub sadəliyi hər şeydən öncə fikrin oxucuya daha tez çatması və dərin təsir bağışlaması deməkdir.

Şairə öz əsərlərində böyük fikirləri, dərin mənaları yığcam şəkildə, uzunçuluğa varmadan poetik lövhələrlə əks etdirmişdir. Onun şeiriyyatında oxucunu valeh edən musiqili, ahəngdar misralar, oynaq, orijinal qafiyələr şairənin fitri istedadını nümayiş etdirir.

Natəvan lirik şairdir. Onun bütün yaradıcılığı lirika üzərində qurulmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıqda lirika, fəlsəfi, aşıqanə-məhəbbət, siyasi və təbiət lirikasına bölünür. Amma Natəvanda belə bir bölgü yoxdur. Çünki onun lirikası bunların vəhdətindədir və yaradıcılığının aparıcı qüvvəsi eşqdır.

Şairə tək Qarabağda deyil, bütün Azərbaycanda və türk dünyasında çox sevilən bir şəxsiyyət olmuşdur. Lakin şairənin həyatı məşəqqətlər içində keçmişdir. Atasını Mehdiqulu xanın xanlığı ruslar tərəfindən əlindən alınmış, var-dövlətlərinin əksər hissəsi talan edilmiş, Qafqaz canişini marşal Voronsovun təkidilə cavan yaşında ikən istəmədiyi adama, Xasay Usmiyevə ərə verilmiş, sonra isə oğlu, ciyərparası Mir Abbas ağa on beş yaşında ikən vərəm xəstəliyindən vəfat etmişdir. Bütün məşəqqətlər, zillətlər şairənin ruhunu sarsıtmış, onu bu nahaq dünyadan küsdürmüşdür. Bu səbəbdən də ruhundan gələn bir yangı ilə mənə içində mənəsi olan bu şeiri qələmə almışdır:

Nə mən olaydım, İlahi, nə də bu aləm olaydı,
Nə də bu aləmlərə dil müqəyyədi qəm olaydı.

Nə hicr atəşinə odlaşıb yanaydım mən,
Nə eşqin üzrə könül böylə şadü-xürrəm olaydı.

Nə sərq qəddim olaydı, nə heyrət ilə gözümlə,
Nə ruzigari-fərağında qamətim xam olaydı.

Nə bəhr olaydı, nə ümman, nə böylə göz yaşı,
Nə gül üzündə ilahi, bu növ şəbnəm olaydı.

Nə gül olaydı, nə gülzari-gülşənin seyri,
Nə xari-möhnəti bülbül, səninlə möhkəm olaydı.
(49, 279).

Xurşidbanu Natəvanın :

“Nə mən olaydım İlahi, nə də bu aləm olaydı,
Nə də bu aləmlərə dil müqəyyədi qəm olaydı” –

məqtəli qəzəlinə bir çox şairlər nəzirələr yazmışlar:

M.H.Yüzbaşov:

Nə dil, İlahi, o zülf-xəm ilə həmdəm olaydı,
Nə boylə zarü-pərişan, nə boylə bərhəm olaydı.
(43, 40).

M.Ə.Sabir:

Nə dərs olaydı, nə sənət, nə elmi-sənət olaydı,
Nə dərsə, məktəbə, elmə, filanə hacət olaydı (50, 166).

Ə.Raci:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə hüsnü-dilbər olaydı (51, 40).

M.B. Nadim:

Nə mənim eşqim olaydı, nə də hicranın odu,
Nə də əğyarlar ol yar ilə həmsöhbət ola (28, 89).

Hüseyn Cavid:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı,
Nə xəlq olaydı, nə xaliq, nə əşki-həsət olaydı (25, 32).

M.Səfvət:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə dil, nə dilbər olaydı,
Nə gül olaydı, nə bülbül, nə mey, nə saqər olaydı.
(10, 189).

Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mir Həsən ağa da onun bu şeirinə nəzirə yazmışdır:

Nə zülfü-yarə İlahi, könül müsəxxər olaydı,
Nə elə zaru-pərişan, nə belə müztər olaydı.

Nə mah tək doğuban aləmi münəvvər edəydi,
Nə zülməti-şəbi-zülfündə dil mükəiddər olaydı.

Nə əhd olaydı, nə misaqü-sidq olaydı, nə kizb,
Nə də zəmanədə peymanşikəst dilbər olaydı.

Nə sərvqədd olaydı, nə qaməti-şümşad,
Nə də xürama gələndə, qiyami-məhşər olaydı.

Nə udü məcmər olaydı, nə zülfü-ğaliyabu,
Nə də diyari-Xütən içrə mişki-ənbər olaydı.

Nə qaşi-çüqəvvəs olaydı, nə tir tək müjgan,
Nə çaki-sinə edən tiği-tizu xəncər olaydı.

Nə mey olaydı, nə işrət, nə cami-badəyi-nab,
Nə Miri məst eləyən saqiyyi-sitəmgər olaydı.
(46, 194).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Natəvanın qəzəllərinə zəmanəsinin ən tanınmış şairi Seyid Əzim Şirvani və digər görkəmli şairlər Fəna, Nakam, Nəvvab, Pirai, Vəfa Bixud, Xəyali, Asi və başqaları da nəzirələr yazmışlar.

Natəvanın lirikası həm mövzu, həm mündəricə etibarilə zəngin və dolğundur. Ülvi və pak hissələri tərənnüm edən şairənin lirikasının tükənməz həyat qüvvəsi xalq həyatı ilə sıx təmasda, xalqın arzu və düşüncələrinə qırılmaz surətdə bağlı olmasındadır.

Bir yaradıcı insan kimi şairənin orijinallığı onun şəxsi istəyindən yox, həyata və hadisələrə poetik münasibətindən doğan təbii bir keyfiyyətdir.

Şairənin yaradıcılığında aydın şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, fəlsəfi baxışlarını və qənaətlərini əruz vəznində yazdığı şeirlərində daha original və poetik bir dildə əks etdirə bilir:

Olmuşam dəhri-bəla içində bu gün divanə mən,
Varmadan meyخانəyə, sındırmadan peymanə mən.

Dövrü dönmüş dövr dövrən etmədi kamınca ah,
Düşmənimdir, bilməzəm ki, netmişəm dövrənə mən.
(46, 184).

Göründüyü kimi, dövrün haqsızlıqları şairəni kədərləndirir, onun həyatsevərliyini, həyata bağlılığını sarsıdır. Bəlkə də, şairə ciyərparası Mir Abbas ağanın vaxtsız vəfatından bu qədər sarsılmış, həyatdan incimiş, bu yalanlarla dolu fani dünyadan bezmişdir. Lakin nə olursa-olsun, şairənin poetik təfəkkürü dərin, ən incə mətləbləri ifadə etmək qüdrətinə malikdir, onun lirikasında yenə əvvəlki kimi xəlqilik, sadəlik, təbiilik özünü biruzə verməkdədir. Şairə XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ilk böyük klassiklərindən biridir. Onun bəddii irsi əsas meyilləri, idealları, forma və məzmun zənginliyi etibarilə gələcəyə baxır, şeirləri bu günün oxucusuna da bu gün yazılmış şeirlər kimi xoş gəlir. Hər kim ki, Natəvanın yaradıcılığı ilə yaxından tanış olur, onu dərhal sevir, onun şeirlərinə aludə olur. BİR sözlə şairə hələ sağlığında özünün abidəsini ucaltmışdır və bu abidə nə güllə yağışından, nə bomba partlamasından dağılan bir abidə deyil, çünki bu abidə xalqın ruhunda ucalmışdır və xalq bu abidəni həmişə qoruyacaq.

Bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, Natəvan hələ iyirmi yaşında ikən anası ilə, həyat yoldaşı Xasay Usmiyevlə və iki az yaşlı uşağı ilə Bakıda olarkən Bakı şəhərinin bələdiyyə və polis rəisi Piqulovskinin evində dünya şöhrətli fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə görüşmüş, məşhur yazıçı onun yüksək intellektinə, fransız dilində fransızlar kimi sərbəst danışmasına və fortopianoda klassik Avropa bəstəkarlarının əsərlərini çalmasına heyran qalmış, hətta ona içində əla naxışlı fiqurlar olan bir şahmat qutusu bağışlamışdır.

Natəvan ərəb-fars, eyni zamanda rus və fransız dillərini mükəmməl bilmiş, Avropa, rus klassiklərinin əsərlərini mütaliə etmiş, bundan əlavə müsəlman Şərfinin dahilərini Hafizin, Sədinin, Rudəkinin, Nizaminin, Nəsiminin, Şəms Təbrinin, Cəlaləddin Ruminin, Füzulinin əsərlərini masaüstü kitablarına çevirmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nəsimi və Füzulini çıxmaq şərti ilə şairə ya milliyətçə fars, ya da fars dilində yazan klassik şairlərin əsərlərini çox mütaliə etmişdir. Özü də fars dilində ana dili qədər səliqə danışa bilmişdir. Lakin bütün bunlar Natəvanın yaradıcılığında doğma dilimizi qorumağının qarşısını ala bilməmiş, o, zəmanəsindəki şairlərin qibtə edəcəkləri qədər doğma dilimizdə mükəmməl əsərlər yaratmışdır:

Dilbərə dərdi-dilimdən belə ünvan etdim
Ki, qəmi-hicrdən dil mülkünü viran etdim.

Mümkün olmaz mənə vəslin bilirəm həşrə kimi,
Ol səbəb, məsgəminguhi-biyaban etdim.

Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərki-vəfa, taqəti fərman etdim.

Səri-kuyində qoyub başımı bir uf demədim,
Səri-sidqilə dili canımı qurban etdim.

Ya təbib, adını tərki eylə, təbabət etmə,
Ya mənim dərdimi tap, gör niyə tüğyan etdim.

Yoxdur bir kimsə məgər, dərdimi bilsin ya Rəbb,
Ki, mən öz qanım ilə dərdimə dərman etdim.

Dərdi-hicrində gözüm yaşı tutub dünyanı,
Nuh tufanı kimi, gör ki, nə tufan etdim.

Natəvan, etmədi ol səngdilə naləm əsər,
Gecə-gündüz nə qədər naləvü-əfğan etdim (61).

Göründüyü kimi, şairə ustad Füzuli kimi təbibdən əlac is-təmir, çünki təbib onun ilahi bir eşqlə çırpınan, tüğyan elə-yən dərdinə dərman eləyə bilməz. Şairənin lirik qəhrəmanı həşrə, yəni qiyamətə qədər vüsala yetməyəcəyini bilir, lakin buna baxmayaraq, hicran atəşindən Həzəti Nuh əleyhəssala-mın tufanı kimi tufan qoparır, lakin məşuqa bu əsər etmir. Burada yenə də Natəvanın lirik qəhrəmanı ustad Füzulinin lirik qəhrəmanları kimi gecə-gündüz naləvü-əfğan edir, fəqət Məcnun kimi məşuqunun vüsəlinə yetə bilmir.

Şairə sözləri mirvari kimi düzür, misraları incə şəkildə bir-birinə bağlayır, qafiyələrdən füsunkar bir bina inşa edir, təşbihlərə zər-zibadan əlvan bəzəklər vurur, ecazkar lövhə-lərlə əsəri zinətləndirir. Şairənin yaradıcılığında zərrə qədər də xəta yoxdur. Şairə oxucusunu məftun edir, əsərlərini oxu-mağa vadar edir və oxucusunu öz ləlləri, gövhərləri ilə ovun-durur.

Azərbaycan xalqı fəxr eləməlidir ki, onun bu cür qəlb ovunduran, eyni zamanda qəlb ovsunlayan zəngin bir bədii irsə malik şairəsi olub.

Şairə eyni zamanda Əhli-Beyt aşiqi olmuş, çoxlu mərsi-yələr, növhələr, sinəzənlər yaratmışdır.

Natəvanın poeziyası daim ədəbiyyatşünasların, ədəbi tən-qidçilərin diqqət mərkəzində olmuş, ona yüksək qiymət ver-mişlər. Məsələn görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Xeyrulla Məmmədov şairənin lirikasında ictimai məzmun olduğunu qeyd edirdi: “Xurşidbanu Natəvanın lirikasında şəxsi həyatında baş verən hadisələrlə əlaqədar doğan sub-yektiv hisslərin təsviri tədricən dərinləşib mühit və onun əzi-ci qanunlarının altında ictimai məzmun qazanırdı. Şairənin yaşadığı aləm başdan-başa pərişandır. Burada hər şey insana düşmən kəsilmişdir:

Zəbah sözdən qalıb xali, tərhum etdi əhvali,
Gözümə tar olub dünya, fəməhi cismi can ağlar.
Düşeydi çərx gərdeyindən, olaydı dəhridün viran,
İlahi görməsin gözlər, yaman gündür belə günlər,
Aman verməz qəmi-möhnət, hamı huri cavan ağlar.
(37, 120).

Şairə digər Qarabağ şairləri kimi klassik şairlərimizin: Ni-zaminin, Nəsiminin, eyni zamanda fars şairləri Hafizin, Sə-dinin yaradıcılıqlarından çox şeylər əxz etmişdir, lakin o, ən çox Füzuli aşiqi olmuş və Füzuliyə təxmislər, nəzirələr yaz-mışdır.